

RAZVOJ I GRADNJA VARAŽDINA U 16. STOLJEĆU

URBAN DEVELOPMENT OF VARAŽDIN IN THE 16TH CENTURY

Mirela Slukan Altić

Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«

Marulićev trg 19

10000 Zagreb, Hrvatska

mirela.altic@zg.t-com.hr

Primljeno / Received: 3. 10. 2008.

Prihvaćeno / Accepted: 2. 11. 2008.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Pregledni rad

Review

UDK / UDC: 902.2 (495.5) Varaždin

SAŽETAK

Na temelju arhivskih izvora, poglavito zapisnika Gradskog poglavarstva Varaždina te kartografskih izvora, autorica analizira prostorni razvoj i gradnju Varaždina te njegove centralne funkcije koje je imao kao središnje naselje sjeverne Hrvatske tijekom 16. stoljeća. U radu će biti prezentiran i gotovo nepoznati plan Varaždina, koji je 1578. godine izradio Daniel Specklin, a koji prikazuje Varaždin s njegovom feudalnom utvrdom neposredno nakon njegovine modernizacije i preobrazbe u renesansni wasserburg.

Ključne riječi: Varaždin, urbani razvoj, 16. stoljeće, kartografski izvori, povijesna geografija

Key words: Varaždin, urban development, 16th century, cartographic sources, historical geography

VARAŽDIN U BORBI ZA POVIJESNU OPSTOJNOST HRVATSKOG KRALJEVSTVA

Druga polovica 15. stoljeća najavila je dramatične promjene koje će u Hrvatskoj kulminirati tijekom 16. stoljeća. Nakon što su Osmanlije 1463. godine osvojili cijelo Bosansko kraljevstvo, kralj Matijaš Korvin počinje teritorijalnu organizaciju granice u svrhu obrane od Osmanskog Carstva. Tako su osnovane Jajačka i Srebrenička banovina, obrambeno granično područje koje je trebalo zaštititi Hrvatsku i Slavoniju od osmanskih napada. U tu svrhu Matijaš Korvin osniva i Senjsku kapetaniju čije su utvrde trebale štititi hrvatski prostor od napada s juga i istoka. No, Osmanlije su nezadrživo napredovali i nakon što su osvojili Bosnu, Hrvatska 1493. godine doživljava težak poraz na Krbavskom polju. Najteže razdoblje za Hrvatsku nastupa kada je porazom hrvatsko-ugarske vojske u bitci na Mohačkom polju 1526. godine Osmanlijama otvoren put u Slavoniju. Već pet godina nakon Mohačke bitke Osijek i cijela istočna Slavonija bili su u osmanskim rukama, 1536. pada cijela Požeška županija, a do 1543. godine Osmanlije su prodrli na zapad sve do rijeke Čazme. Osobito teška situacija za Varaždin nastupa 1552. godine padom Čazme i Virovitice kada su Osmanlije, osvojivši gotovo cijelu Slavoniju, uspostavili graničnu obranu crtom koja je prolazila Dravom ispod Kloštra Podravske, istočno od današnjeg Bjelovara, zatim duž rijeke Čazme i Lonje sve do Jasenovca na Savi (*Srkulj, Lučić, 1996., 51 - 52*).

Hrvatska je bila u najkritičnijem razdoblju svoje dotadašnje povijesti i bilo je jasno da se hitno mora organizirati nova crta obrane u obliku vojnokrajškog teritorija koji bi obranio preostale dijelove Hrvatskog kraljevstva te s vremenom vratio zauzete teritorije na istoku i jugu zemlje. Tako

je počelo organiziranje teritorija koje na početku poznajemo kao Slavonsku krajinu (*Windische Grenze*), a poslije kao Varaždinsku vojnu granicu. Prvi korak prema njezinoj uspostavi bila je molba upućena kralju Ferdinandu 22. ožujka 1522. godine da sudjeluje u obrani Hrvatske i Slavonske krajine, koju mu je prenio zastupnik hrvatskih staleža Bernardin Frankopan. Drugi korak uslijedio je pet godina poslije. Hrvatski sabor je 1527. izabrao Ferdinanda I. za hrvatskog kralja, čime je kralj i formalno preuzeo obvezu sudjelovanja u obrani Hrvatske. Konačno, 1566. unutar-njoaustrijski nadvojvoda Karlo kao carski namjesnik preuzeo je vođenje krajiške vojske, da bi 1577. i formalno bio imenovan zapovjednikom Hrvatske i Slavonske krajine kojemu je podređen i hrvatski ban (*Kaser, 1997., I-46*). Tako je u formalno-pravnom smislu dovršeno oblikovanje prve Vojne granice u nadležnosti unutar-njoaustrijskih staleža u čijem se sastavu našao i Varaždin. Pritom valja napomenuti da sve do 1578. godine Slavonska vojna granica nije imala jasno definiran teritorij, nego se uglavnom smatrala sustavom utvrda podvrnutih vojnoj upravi (*Kaser, 1997., I-78*). Sredinom 16. stoljeća pod Slavonskom vojnom granicom podrazumijevao se cijeli preostali prostor Slavonije između Save i Drave koju je činilo pet kapetanija: Ivanić s utverdama Ivanić, Kloštar, Sveti Križ i Gofnec (Bosiljevo kod Čazme); Križevci s utverdama Cirkvena, Sveti Petar, Sveti Ivan, Gradec, Glogovnica i crkvom Sv. Đurđa kod Križevaca; Koprivnica s utverdama Drnje, Đelekovec, Novigrad, Đurđevac, Topolovac i Apatovac; Zagreb s utverdama Bisag, Novigrad na Savi, Hrastelnica, Rakovec, Lovrečina, Čejnova i Hum te Varaždin s utverdama Remetinec, Toplice, Ludbreg i Rasinja. Takav ustroj zadržan je sve do Sabora u Brucku na Muri 1578. godine kada dolazi do prve reorganizacije Slavonske vojne granice koja se otad sastoji od Koprivničke, Ivaničke i Križevačke kapetanije. Dakle, Zagreb i Varaždin nakon 1578. godine više nisu bili u sastavu Krajine. Sukladno tome, utvrde nekadašnje varaždinske kapetanije Remetinec i Toplice pridružene su kapetaniji u Križevcima, a Ludbreg i Rasinja kapetaniji u Koprivnici (*Kaser, 1997., I-78*). Iako je time 1578. godine Varaždin formalno izašao iz vojnokrajiškog teritorija, ubrzo se uvidjelo da je upravo pozadinski položaj njegova najveća geostrateška prednost. Sjedište Slavonske vojne granice, koje je dotad bilo smješteno u Križevcima, ubrzo nakon Sabora u Brucku premješteno je u Varaždin po kojemu će i granica tada ponijeti ime Varaždinska vojna granica (poslije Varaždinski generalat).

RAZVOJNI UVJETI I CENTRALNE FUNKCIJE GRADA VARAŽDINA U 16. STOLJEĆU

Neposredna ratna opasnost i opća gospodarska kriza uvjetovana ratnim ozračjem, od sredine 15. stoljeća usporavali su razvoj cijele Hrvatske, pa tako i Varaždina. Tijekom druge polovice 15. stoljeća i početka 16. stoljeća u većini hrvatskih gradova zapaža se kriza izražena u znatnom padu broja stanovnika. Tako je broj stanovnika Varaždina od 2500, koliko je iznosio sredinom 15. stoljeća, 1520. godine pao na 1500 do 1800 (*Budak, 1994., 159*). Kriza se nastavila i tijekom sljedećih desetljeća pa je u jednoj predstavi vladaru iz 1543. godine navedeno da se u gradu nalazi jedva 250 kuća, uključujući i one u predgrađu koje su poharali Osmanlije¹. Prema *Budakovim navodima (1994., 161)*, u tom je trenutku grad proživljavao najtežu krizu te nije imao više od 1200 do 1400 stanovnika. Opisana kriza bit će prevladana tek zaustavljanjem daljnjeg prodora Osmanlija do čega dolazi tijekom druge polovice 16. stoljeća. Stabilizacija granice s Osmanskim Carstvom, koja se od sredine 16. stoljeća više neće primicati Varaždinu, te početak modernizacije

¹ Monumenta Habsburgica Regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae (uredio Emilij Laszowski), Zagreb, 1917., sv. III., str.159.

varaždinske utvrde, koja će gradu osigurati sigurniji razvoj, omogućili su obnovu koja je rezultirala novim gospodarskim i demografskim rastom grada. Godine 1600. Varaždin je imao 2000 do 2300 stanovnika, čime je, ako Gradec promatramo odvojeno od biskupskog Zagreba, postao najveće gradsko naselje u *Hrvatskoj (Krivošić, 1981., 70)*².

Funkcije sjedišta kapetanije, a poslije sjedišta Varaždinske vojne granice nesumnjivo su poticajno djelovale na razvoj grada kao glavnog vojnog i opskrbnog središta cijele Krajine. Tako osnažene vojne i obrambene funkcije od 16. stoljeća postaju glavni razvojni čimbenik Varaždina. Položaj Varaždina podalje od same granice, usprkos povremenog prodora Osmanlija i sveprisutnosti vojske, osiguravao je gradu razmjerno dobre uvjete razvoja. Snažna trgovina i obrti sada su našli svoje nove korisnike u sve brojnijoj vojnoj posadi. Na žalost, izlazak iz krize i početak ponovnoga gospodarskog uspona grada, koji počinje sredinom 16. stoljeća, za njegove stanovnike nije značio lakše ostvarivanje njihovih prava. Uklapanje Varaždina u sastav Vojne granice, a nakon 1578. njegova funkcija sjedišta vojne granice dodatno je otežao već ionako težak položaj građana³. Ostvarivanje pravne i fiskalne slobode uvelike su ograničavali feudalni gospodari varaždinske utvrde, koji kraljevim darovnicama od sredine 15. stoljeća gotovo redovito, osim utvrde, u posjed dobivaju i sam grad. Ta se praksa nastavila i tijekom 16. stoljeća. Kada je 1509. godine varaždinska utvrda došla u posjed Jurja Brandenburškog, daću koju su građani prije plaćali kralju, počeli su plaćati njemu. Dakle, i Juraj Brandenburški, kao i njegovi prethodnici, odnosi se prema gradu kao njegov feudalni gospodar⁴. Nakon Jurja Brandenburškog, od 1526. do 1534. utvrdom i gradom vlada Stjepan Bathory koji je također građane Varaždina smatrao svojim podložnicima⁵. Za kaštelana utvrde Bathory je imenovao zloglasnoga Pavla Kečkeša koji je gradu i njegovim stanovnicima nanio mnoge nepravde, uključujući i oduzimanje kuće na glavnom gradskom trgu koju im je Juraj Brandenburški 1523. godine darovao za gradsku vijećnicu (parnica između grada i Kečkeša završena je tek 1563. svojevrsnom nagodbom!). Osobito teško razdoblje feudalnih sukoba između grada i vlasnika utvrde nastupa nakon 1527. godine kada su Varaždinci u borbi za prijestolje, koja se vodila između Zapolje i kralja Ferdinanda⁶, stali uz Zapoljina pristašu Krstu Frankopana kojemu su predali ključeve grada. Kada se zbog Frankopanove smrti pokraj Varaždina još iste godine izmijenila situacija u korist Ferdinanda, Ferdinandovi pristaše, Bathory i njegov kaštelan, iskoristili su novonastalu situaciju kao ispriku za daljnje uskraćivanje slobodina građanima.

Nakon kratke vladavine Ludovika Pekryja koji je imao Varaždin u posjedu od 1534. do 1538., grad je ubrzo vraćen u posjed kralja. Zbog loših iskustava s feudalnim gospodarima utvrde, 1541. građani su molili vladara da grad više nikome ne zalaže, ali on je već 1543. utvrdu zajedno s gradom (*castrum und civitatem*) darovao Ivanu Ungnadu⁷, zapovjedniku krajiške vojske, koji je nastavio ograničavati slobodine građana Varaždina sve do 1586. godine. I posljednji feudalni gos-

² Krivošić procjenjuje da na samom kraju 16. stoljeća Gradec nije imao više od 2000 stanovnika, dostigavši nakon srednjega vijeka svoju najnižu granicu pada.

³ O sukobima građana i feudalnih gospodara kaštela usp. Josip Adamček (1983.): Sukobi grada i varaždinske vlastele u XVI. i XVII. stoljeću. *Varaždinski zbornik* 1181. - 1981., JAZU i Skupština općine Varaždin, Varaždin, 1983., str. 233 - 244.

⁴ Juraj Brandenburški prisiljavao je građane da mu plaćaju i gornicu. Arhiv Jurja Brandenburškog u Münchenu, *Brandenburgischen Literalien* 1118, 1119

⁵ *Monumenta historica liberae ac regiae civitatis Varasdini*, (uredio Zlatko Tanodi), Varaždin, 1942., Libri I., dokument 225, str. 301 - 302

⁶ Iako su 1527. godine Hrvati na Saboru u Cetinu Ferdinanda Habsburškog izabrali za kralja kako bi im on pomogao u borbi protiv Osmanlija, Slavonski je sabor u Dubravi uskoro izabrao za kralja Ivana Zapolju, nakon čega je uslijedila borba za prijestol u kojoj je pobijedio Ferdinand (*Pavličević, 2002.; 85 - 86*).

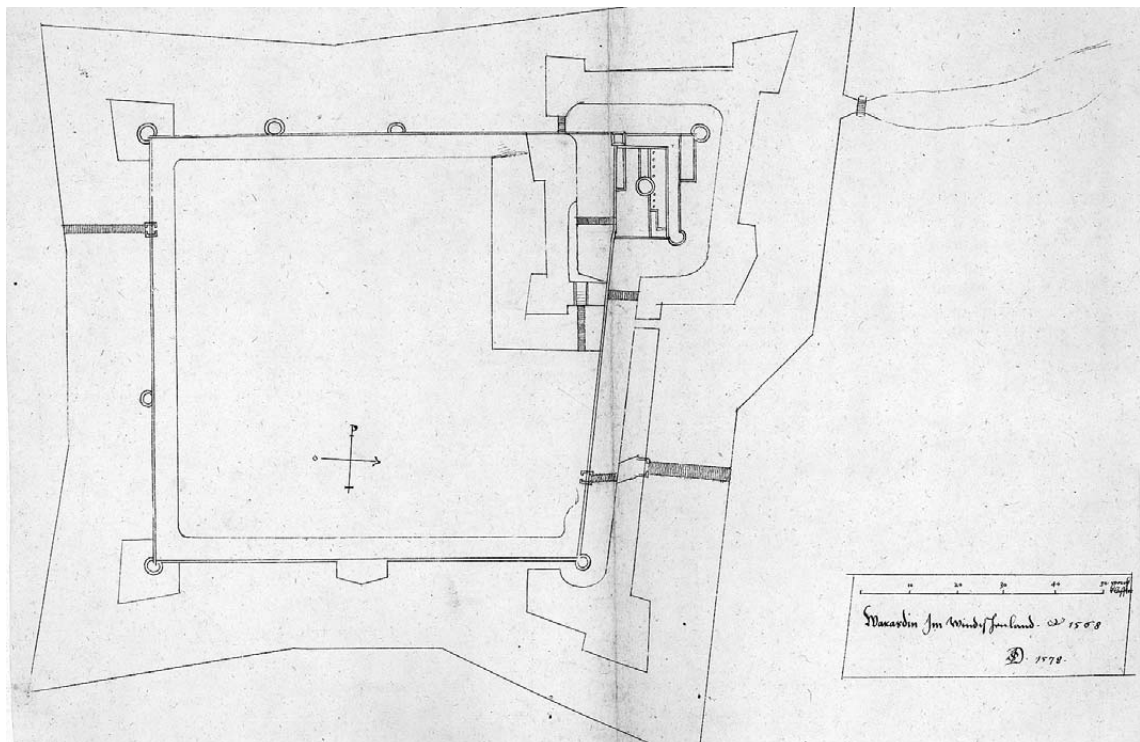
⁷ *Hrvatski saborski spisi* (uredio Ferdo Šišić), Zagreb, sv. II., 1915., str. 315.

podari varaždinske utvrde, obitelj Erdödy koja ju je u svom posjedu držala od 1588. sve do 1925., nastojala je ograničiti gradska prava u svoju korist, oduzimajući im zemljišta i kmetove, naplaćujući mitničarinu, ograničavajući vinotočje i sl. (Krčelić, 1994.; I-275).

MODERNIZACIJA VARAŽDINSKE UTVRDE - VARAŽDIN KAO VRATA ŠTAJERSKE NA PLANU DANIELA SPECKLINA IZ 1578. GODINE

U tom teškom razdoblju borbe za povijesnu opstojnost Hrvatskog kraljevstva odmah se uvidjelo da će Varaždin, s obzirom na svoj položaj, imati ključnu ulogu u obrani ne samo preostalih dijelova Hrvatskog kraljevstva već i cijele Štajerske. Već 30-ih godina 16. stoljeća pustošenja na tom prostoru postat će dio svakodnevice. Domet tih pustošenja išao je linijom rijeke Lonje, Kalničkim gorjem te rijekom Bednjom do njezina ušća u Dravu (Kaser, 1997.; I-32). Prvi takav veći prodor dogodio se u listopadu 1532. godine kada je Sulejman II., vraćajući se s pohoda na Kiszeg, prešao Dravu te prošavši pokraj Varaždina opljačkao cijelu Podravinu. Drugi neposredan susret Varaždina s osmanskom vojskom zbio se već 1541. kada su Osmanlije opljačkali dio varaždinskog vlastelinstva (Adamček, 1980.; 242). Najteži napad Osmanlija na varaždinski kraj dogodio se 1552. godine kada je do temelja spaljen susjedni Biškupec, a dio stanovništva odveden u roblje (Adamček, 1980.; 247).

Stoga su štajerski staleži već 1537. procijenili da je uspješna obrana Varaždina važna za opstanak cijelog carstva te da bi njegovu modernizaciju svakako trebalo financijski poduprijeti⁸. U svrhu bolje obrane, kralj Ferdinand već 1538. šalje svoju vojnu posadu u varaždinsku utvrdu⁹.

Plan Varaždina iz 1568. godine - i grad je bio opasan zidinama

⁸ Steiermärkisches Landesarchiv, Militaria, 201 514/493 od 9. travnja 1537.

⁹ Monumenta Habsburgica Regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae (uredio Emilij Laszowski), Zagreb, 1916., sv. II., str. 389 - 390.

Kraljica Ana u svom pismu upućenom Petru Kegleviću 23. lipnja 1540. odlazi i korak dalje te tvrdi da je upravo Varaždin prikladno mjesto gdje bi se mogli sastajati svi koji trebaju donositi odluke o obrani Slavonije, najavljujući njegovo izdizanje u status sjedišta Varaždinske vojne granice, što će uslijediti nekoliko desetljeća poslije¹⁰.

Ratna opasnost osobito je zaoštrena 1541. godine kada su Osmanlije zauzeli Budim i južnu Ugarsku. Već iste godine kralj Ferdinand naređuje plemstvu susjednih vlastelinstava da pomogne radnom snagom svojih podložnika popraviti utvrde grada Varaždina. I sami građani Varaždina 1542. šalju poruku u Graz i Zagreb s molbom za pomoć u novcu, vojsci i oružju, naglašavajući da se u varaždinskoj okolici zadržava sve više Osmanlija¹¹. Radi organizacije vojne obrane hrvatskih zemalja, Ferdinand Habsburški ustrojio je posebnu krajišku vojsku od 4200 vojnika koju će novčano izdržavati Štajerska, Koruška i Kranjska, a kojom će od 1542. godine zapovijedati zajednički kapetan Ivan Ungnad (ta će zajednička komanda u Krajini biti ukinuta 1578. godine). U listopadu 1543. kralj Ferdinand naređuje pregled varaždinskih gradskih zidina i kula te kastruma. Uvjerivši se da je njihovo stanje doista loše, darovnicom od 1. prosinca 1543. Ferdinand daje u posjed utvrdu i grad Varaždin zapovjedniku krajiške vojske Ivanu Ungnadu, pod uvjetom da on u obrambeni sustav utvrde uloži 5000 forinti, pridodavši k tome još i 200 forinti godišnje iz prihoda slavonske tridesetnice¹². Iako će se Ungnad uskoro odreći dužnosti vrhovnog zapovjednika (vjerojatno zbog neslaganja s banom Nikolom Zrinskim), on će već 1543. godine pokrenuti radove na modernizaciji varaždinskih utvrda. U tu svrhu Ungnad u Varaždin dovodi glavnog vojnog inženjera i graditelja utvrda unutarnjoaustrijskih zemalja Domenica dell' Allija koji je, prema svemu sudeći, već te godine izradio plan modernizacije varaždinske utvrde i počeo radove na gradnji¹³. U travnju 1544. štajerski staleži donose odluku o sudjelovanju u financiranju modernizacije utvrde s 5000 forinti, obrazlažući da je Varaždin uz Graz najvažnija utvrda na Dravi te da je u cilju obrane zemlje potrebna njezina obnova i dogradnja kako bi se srednjovjekovni kastrum modernizirao i tako prilagodio novonastalim vojnim potrebama¹⁴. Radovi su počeli već 1543. i otad sve do svoje smrti 1563. Domenico dell' Allio osobno je nadgledao dogradnju, a pomagao mu je i njegov brat Giovanni (*Težak i dr.*, 2008; 7). Prema njegovim uputama provedena je obnova postojećeg kastruma, ali i cijelog sustava zemljanih utvrda s bastionima i grabama oko utvrde. Godine 1545. Varaždin je bio najveće gradilište u Hrvatskoj. Iz knjige izdataka štajerskih staleža možemo pratiti tijek i intenzitet radova po pojedinim godinama. Radi osiguranja gradilišta i bolje obrane grada štajerski staleži 1544. godine šalju u Varaždin 500 konja i 400 vojnika kako bi se utvrda što prije završila. Godine 1552. radilo se na prsobranima utvrde, a 1555. na oružani, tornju za barut i kućici u kojoj se čuvaju topovi (*Težak i dr.*, 2008.; 12). Radovi na utvrdi, bedemima i iskopu grabišta oko utvrde traju jednakim intenzitetom sve do 1553. otkad se financijska potpora Varaždinu naglo smanjuje na samo 500 forinti godišnje. U međuvremenu je smanjena i vojna posada u gradu. Naime, prema jednom popisu vojnih posada u slavonskim pograničnim utverdama, 1554. godine u Varaždinu je bilo 32 konjanika i 89 pješaka (*Kruhek*,

¹⁰ ...intelligismus autem in Warasdino locum idoneum esse, quo se gentes nostre recipere commode possent, si quando ita ferret rerum occasio et temporis necessitas. Hrvatski saborski spisi (uredio Ferdo Šišić), Zagreb, 1915., sv. II., str. 297.

¹¹ Hrvatski saborski spisi, (uredio Ferdo Šišić), Zagreb, 1916., sv. III., str. 159.

¹² Hrvatski saborski spisi, (uredio Ferdo Šišić), Zagreb, 1915., sv. II., str. 315 - 316.

¹³ Domenico dell' Allio (Lugano ? - Graz, 1563.). Talijanski graditelj, glavni fortifikacijski inženjer unutarnje Austrije. Osim u Varaždinu, radio je planove za gradnju utvrde u Ivaniću te nadzirao gradnju obrambenih objekata u Sisku, Koprivnici i Križevcima. Opširnije o tom graditelju usp. Mira Ilijanić (1981.): Der Baumeister Domenico de Lallo und sein Kreis an der Windischen Grenze. Poglavlje u knjizi: Siedlung Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag (uredio Gerhard Pferschy), Graz, str. 369 - 379.

¹⁴ Steiermärkisches Landesarchiv, Militaria, 201 514/493 od 18. travnja 1544. godine.

1995.; 155). S obzirom na to, može se zaključiti da je velik dio grubih radova bio pri završetku, no mnogo je još toga valjalo učiniti, osobito stoga što su se zemljani bedemi oko utvrde stalno urušavali pa je njihovo održavanje tražilo stalnu pažnju. Radovi su stoga nastavljeni pa 1557. štajerski staleži pišu da je utvrda na Dravi okružena zidovima i velikim rondelima s velikim bedemima i grabištima u koja se voda dovodi iz Drave¹⁵. Godine 1562. Varaždin dobiva daljnjih 4000 forinti za popravak dvaju mostova koji vode preko grabišta prema utvrdi, a planira popravak puškarnica te podzidanje bedema i bastiona. Nakon dell' Allijeve smrti 1563. radove nastavljaju Francesco Thebaldi, Salustio Peruzzi i Francesco Marmoro (poznatiji kao Franz Marbl), koji dalje rade na održavanju i popravljanju bedema i bastiona (*Ilijanić, 1999.;* 86)¹⁶. Ipak, većina radova je do 60-ih godina 16. stoljeća bila završena, pa su nakon toga usmjereni na održavanje ili poboljšanje postojećeg stanja. Tako je 70-ih godina predloženo hitno produbljivanje grabišta oko utvrde jer je voda u vrijeme poplava oštećivala zemljane bedeme, a 1572. završeni su radovi na svodu ulazne kule. Staleži su problem s grabištem odlučili riješiti zapošljavanjem stručnjaka za navodnjavanje graba, pa se komisija Ratnog vijeća u Varaždinu 70-ih godina sastala sa Sigismundom Müllnerom. Zbog prijetnje od poplave u to su vrijeme, prema svemu sudeći, ponovno bila zazidana sjeverna vrata utvrde. Na održavanju bedema i vodenog jarka radili su i gradski kmetovi pa je, primjerice, 1576. u tom poslu sudjelovalo 200 kmetova s obvezom da svaki od njih napravi jedan klafter nasipa. Radovi su povremeno trajali i dalje jer je voda u opkopima stalno potkopavala zemljane bedeme i bastione te je većina izvješća s kraja 16. stoljeća govorila o tome, a stanje varaždinske utvrde, usprkos svim radovima, bilo je razmjerno loše¹⁷. U tako moderniziranoj utvrdi svoje je sjedište imao zapovjednik Varaždinske vojne granice Vid Halek, a zatim i njegovi nasljednici Ivan Sigismund Herberstein te od 1603. godine barun Fridrich Trautmansdorf. Ondje je stanovao i dio njemačke vojske, dok su preostali vojnici stanovali u gradu, u gradskim kućama čijim su vlasnicima vojne vlasti plaćale stanarinu. U utvrdu su svoje sjedište imali i Ratno vijeće, ranarnik te *mustermeister* koji je uvježbavao vojnike. Ondje je bio i vojni zatvor kojim je upravljao tamničar. Osim vojnih osoba, za potrebe vojske u gradu su bili smješteni i vojni blagajnik, oprskrbnik, vojni pisar te 19 poštara, od kojih je svaki imao svog konja, što jasno potvrđuje iznimno snažne vojne funkcije tadašnjega Varaždina. Iz sigurnosnih razloga u utvrdu su se povremeno održavala i zasjedanja Hrvatskog sabora (sadorska zasjedanja najčešće su se održavala u Gradskoj vijećnici, a od sredine 18. stoljeća i u palači Drašković).

Na žalost, danas nam nije poznat originalni dell' Allijev plan prema kojemu je modernizirao varaždinsku utvrdu te sagradio bedeme i jarak. Ipak, upravo u vrijeme kada su radovi na varaždinskoj utvrdu bili pri kraju, nastaje najstariji poznati kartografski prikaz Varaždina. Izradio ga je Daniel Specklin¹⁸ 1578., a prikazuje stanje utvrda iz 1568. godine¹⁹. Nije poznato je li Specklinov plan varaždinskih utvrda nastao temeljem terenskog rada autora ili je riječ o precrtanom nekom drugom planu. Naime, u spomenutom prikazu utvrda očite su neke pogreške i nedorečenosti koje

¹⁵ Steiermärkisches Landesarchiv, Militaria, 201 514/3250 od 25. rujna 1557. godine.

¹⁶ U spisima o graditeljskim aktivnostima na varaždinskoj utvrdu nalazimo i imena palira Andree Madernija, Georga Fleishmana, Hieronimusa Thebaldija, Baptista della Tore te palira Sigismunda Müllnera.

¹⁷ Usp. Izvješće od 12. svibnja 1592. godine o lošem stanju bastiona, upućeno Tomi Erdödyju, tadašnjem feudalnom gospodararu utvrde. Steiermärkisches Landesarchiv, Militaria, 12/5 592.

¹⁸ Danijel Specklin (Strasbourg, 1536. - Strasbourg, 1589.), arhitekt, inženjer i kartograf, radio na većem broju europskih utvrda. Fischer, Albert (1996.): Daniel Specklin aus Strassburg, 1536-1589: Festungsbaumeister, Ingenieur und Kartograph (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg) [Import] (Hardcover) Daniel Specklin aus Strassburg, 1536. - 1589.: Festungsbaumeister, Ingenieur und Kartograph (Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg. Sigmaringen, 1996.

¹⁹ Warasdin im Windischland anno 1568 / Daniel Specklin.-[1:1800].- [S.l]: 1578 - Rukopisni plan: 37 x 26 cm. Generallandesarchiv, Karlsruhe, Hfk, sv. XVIII, fol. 4

kartografu i inženjeru ne bi promaknule, pa treba vjerovati da je Specklinov plan ipak rezultat nepreciznog precrtavanja ili, pak, skice koja je nastala na terenu, ali temeljem vrlo površnog opažanja.

Usprkos svim nedostacima, Specklinov plan je najstariji prikaz Varaždina i prvi povijesni izvor koji prikazuje varaždinsku utvrdu nakon njezine renesansne dogradnje. Utvrda se sada sastoji od tri renesansne okrugle (rondel) kule koje zajedno povezane sa stambenim krilima čine dugačko unutarnje dvorište, okruženo galerijama sa stupovima i lukovima. Pritom je autor iz nepoznatih razloga propustio prikazati staru četverougao nu gotičku kulu ugrađenu u južnu stranu utvrde, koja se jasno ističe na kasnijim kartama. Također, zapadno krilo utvrde autor naslanja direktno na zgradu oružane, što ne odgovara stvarnom stanju jer zgrada oružane postoji i danas, a smještena je južno od utvrde. Cijela je utvrda okružena visokim zemljanim bedemima s prostranim bastionima na njezinim uglovima. Bedeme s vanjske i unutarnje strane okružuju jarci ispunjeni dravskom vodom. Uz jugoistočni bastion na rubu posjeda utvrde stoji kula stražarnica na čijem je katu bio stan zapovjednika tvrđavske straže, od koje se preko jarka proteže pomični drveni most koji je povezivao utvrdu s teritorijem slobodnoga kraljevskoga grada. Ispred tog mosta, na gradskom je teritoriju tijekom druge polovice 16. stoljeća podignuto i vojno skladište za namirnice, tzv. *provijantmagazin* (prvi je put označen na Stierovu planu iz 1657. godine). Preko unutarnjeg jarka od varaždinske su utvrde vodila još tri drvena mosta. Jedan most povezuje južni dio zapadnog nasipa sa zapadnim dijelom južnog, drugi most spaja istočni dio južnog nasipa s istočnim dijelom sjevernog nasipa, a treći je most položen između južnog nasipa do vanjskog dvorišta utvrde. Iz svega navedenoga vidi se da je gotička varaždinska utvrda do kraja 60-ih godina 16. stoljeća doživjela potpunu preobrazbu u renesansni wasserburg, okružen prostranim zemljanim bedemima s bastionima i dvostrukim pojasom vodenih jaraka. Tako oblikovana utvrda zadržala se uz manje izmjene sve do početka 19. stoljeća kada počinje njezina razgradnja.

Specklinov plan ne pruža samo uvid u moderniziranu varaždinsku utvrdu, nego i u gradske fortifikacije koje su u međuvremenu također doživjele značajnu preobrazbu. Naime, radovi na gradskim zidinama podignutima u 15. stoljeću nastavili se i tijekom 16. stoljeća. Dogradnja se sastojala uglavnom iz pojačavanja zidina debelim slojem zemljanih bedema. Iako je velik dio radova na gradskim bedemima nesumnjivo tekao istodobno s utvrđivanjem varaždinske utvrde, dio zahvata počeo je u gradu znatno ranije. Naime, već iz jednog dokumenta iz 1516. kojim tadašnji feudalni gospodar utvrde Juraj Brandenburški oslobađa grad daća, doznajemo da su uzrok otpuštanja gradskih davanja radovi na gradskim utverdama²⁰. Gotovo istodobno i kralj Ludovik zabranjuje utjerivanje kraljevskog poreza, tražeći da se taj iznos preusmjeri na gradnju gradskih utvrda, što upućuje na očiti sporazum kralja i feudalnog gospodara utvrde o utvrđivanju Varaždina kao zajedničkog prioriteta²¹. Tih je godina voditelj radova na obnovi gradskih utvrda bio Pankracije Jagerperger koji se u izvješću iz 1516. godine naziva *baumeister*²². Prema Jagerpergerovu izvješću, tijekom tri godine podignuto je 135 klaftera bedema, visokog tri do četiri klaftera. Budući da u opisu radova spominje kruništa, a u izdacima navodi da je plaćao drvo, grede, tesare i pokrivanje hodnika, može se zaključiti da se na unutarnjoj strani bedema nalazio drveni hodnik za kretanje vojske, koji je djelomično bio i natkriven (na to upućuje i veduta Varaždina iz 1732. na kojoj se vidi djelomično natkriven južni dio gradskog zida). Može se pretpostaviti da su radovi

²⁰ Monumenta historica liberae ac regiae civitatis Varasdini, (uredio Zlatko Tanodi), Varaždin, 1942., Libri I., dokument 215, str. 288.

²¹ Monumenta historica liberae ac regiae civitatis Varasdini, (uredio Zlatko Tanodi), Varaždin, 1942., Libri I., dokument 214, str. 287 - 288.

²² Državni arhiv Nürnberg, fond kneževine Brandenburg - Ansbach, sig. 1119/1.

na gradskim bedemima i održavanju grabišta oko bedema trajali tijekom cijelog 16. stoljeća, a kulminaciju su doživjeli u vrijeme radova na varaždinskoj utvrdi kada je iz tehničkih razloga bilo nužno koordinirati radove na gradnji bedema tvrđave i grada. Naime, iz Specklinova se plana jasno vidi da se sjeverni i zapadni gradski bedem protežu i kroz unutarnje grabište tvrđe, a takva je gradnja bila moguća samo u koordinaciji s gradnjama na tvrđinu bedemu. Tehnika gradnje gradskih zemljanih bedema i njihov položaj u odnosu na tvrđine bedeme i jarke jasno upućuje na to da je riječ o zajedničkom pothvatu. Nadalje, vidljivo je da su i gradski bedemi na uglovima na kojima su prije stajale samo omanje okrugle kule u međuvremenu dobili prostrane bastione. Radilo se i na vodenom jarku oko grada, koji je produbljen i uređen. Ulaz u grad bio je moguć samo kroz sjeverna i južna gradska vrata kojima se zbog vodenog jarka prilazilo preko drvenog mosta. Ispred sjevernih gradskih vrata sada prvi put vidimo i konture druge ulazne gradske kule, poslije poznate kao Lisakova kula (danas Trg bana Jelačića 2). Podignuta je sredinom 16. stoljeća, sačuvana je do današnjih dana. Tako je stvoren novi sustav bedema i jaraka koji su, iako pod različitim jurisdikcijama, sasvim podizani u nekoj vrsti koordinacije. Naime, bilo je posve jasno da nema uspješne obrane utvrde bez uspješne obrane grada i obrnuto, pa nema sumnje da je dell' Allio morao sudjelovati i u gradnji gradskih fortifikacija kako bi one bile komplementarne s onim tvrđinim te zajedno činile neprobojni obrambeni sustav Varaždina.

Na žalost, Specklin je, sukladno striktno vojnoj namjeni plana, izostavio prikazati unutarnji grad pa predodžbu o njegovu izgledu stječemo samo na temelju pisanih izvora. Najstariji popis kuća u Varaždinu iz 1520. godine sadrži podatak koji mnogo govori o prostornom razvoju koji je grad doživio tijekom 16. stoljeća. Naime, taj izvor navodi da je u Varaždinu tada bilo ukupno 310 kuća, i to u gradu 107, a u predgrađima još 203 kuće (Adamček, 1983.; 238). Godine 1543. u unutarnjem i vanjskom gradu izvori bilježe oko 250 kuća, dakle 50-ak manje nego dvadesetak godina prije²³. Popis kuća namijenjen porezu, koji je sastavljen 1566. godine, u unutarnjem gradu bilježi 130 kuća, a u predgrađima 126, dakle ukupno 256 kuća. Za usporedbu s navedenim podatkom iz 1520., odnosno 1566. godine, osobito je zanimljiv izvještaj grofa Sauraua iz 1576. u kojemu, govoreći o stanju utvrda, konstatira da Varaždin s predgrađima ima oko 600 kuća, od čega građani imaju 300, a utvrda 200 podanika²⁴. Dakle, temeljem uvida u ta četiri izvora može se zaključiti da se ukupan broj kuća unutarnjeg i vanjskog grada od 1520. do 1566. smanjivao te da je to rezultat smanjenja broja kuća u vanjskom gradu koji je bio nezaštićen od osmanskih pustošenja. U to je vrijeme i smanjenje broja stanovnika najizrazitije. Nakon 1566. kriza je zaustavljena pa broj kuća, kao i broj stanovnika, ponovno raste, ali opet više u unutarnjem, nego u vanjskom, nezaštićenom dijelu grada. Trend kontinuiranog demografskog i prostornog rasta grada nastavit će se tijekom cijelog 16. stoljeća te će prema početku 17. stoljeća sve više ubrzavati. Tada će značajnije trendove rasta bilježiti i varaždinska predgrađa.

Zahvaljujući sačuvanim gradskim zapisnicima iz druge polovice 16. stoljeća, može se napraviti svojevrsna rekonstrukcija urbane topografije unutarnjeg grada. Uz već oblikovane ulice tijekom srednjega vijeka (Gundulićeva, Draškovićeva, Gajeva, Bakačeva), tada se prvi put spominje i niz manjih ulica. Iz zapisnika iz 1589. godine doznaje se da je Kristofor Vragović kupio kuću u *platea Mala gaza qua itur ad arcem*²⁵, koju možemo identificirati s današnjom Kranjčevićevom ulicom. Još više topografskih podataka o tom dijelu grada doznajemo iz kupoprodajnog ugovora

²³ Monumenta Habsburgica Regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae (uredio Emilij Laszowski), Zagreb, 1917., sv. III., str. 159.

²⁴ Steiermärkisches Landesarchiv, Militaria, spis od 12. rujna 1576. godine.

²⁵ Protocolla Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Varasдини, svezak I.: 1587. - 1589. (uredili Josip Barbarić, Ivan Kolander i Adolf Wissert), Historijski arhiv Varaždin, 1990., dokument 509, str. 461 - 462.

kojim Wolfgang Druskoczy prodaje Tomi Erdödyju kuću u Maloj gazi - južno od kuće stanuje udovica Jurja Tkalca, sjeverno je ulica pred tvrdom, a zapadno oko kuće nalaze se gradske staje (*Mala gaza vocata, juxta domum a meridie relictæ condam Georgii Tkalcecz a septemtrione vero platea communi ante Arcem habita et stabuliseiusdem Arcis ab occidente*).²⁶ Sukladno tome, gradske staje morale su se nalaziti na dijelu između franjevačkih vrtova i južnih grabišta utvrde, što znači na području današnje Padovčeve ulice. Ulica ispred utvrde vjerojatno označava prostor na području današnjeg Stančićeva trga kojim se prilazilo ulaznoj kuli utvrde i koji je kao trg oblikovan tek poslije. Nove ulice nalazimo i uz unutarnji rub gradskih bedema. Tako se 1541. spominje *Stricta platea* koju bismo mogli identificirati kao današnju Usku ulicu²⁷. Jedan uski prolaz išao je i uz zapadne zidine od župne crkve u smjeru Cankareve ulice te preko kasnijeg uršulinskog posjeda prema utvrdi (*Ilijanić, 1999.;* 89). Situacija oko južnih gradskih vrata uglavnom je ostala ista, pa ondje i dalje nalazimo današnje Draškovićevu i Gundulićevu, ali nije bilo trga na njihovu spoju. Uz župnu crkvu Sv. Nikole i dalje su se nalazili groblje (uklonjeno 1773.) i župni dvor u čijoj je blizini bila smještena i škola. Na groblju se 1588. spominje i kapela Sv. Mihaela koju zbog trošnosti treba popraviti, iz čega se može zaključiti da je kapelica na tome mjestu postojala već dulje vrijeme (uklonjena je 60-ih godina 18. stoljeća).²⁸

Središnju ulogu u gradskoj topografiji i dalje ima glavni gradski trg u kojemu dio današnjega Franjevačkog trga gubi važnost da bi se već prije formirano proširenje istočno do prvotnog trga početkom 16. stoljeća afirmiralo u središnji gradski trg - *forum publicum*, današnji Trg kralja Tomislava. Kao što je već naglašeno, u tom je procesu osobito važnost imao smještaj Gradske vijećnice koju su Varaždinci dobili na dar od Jurja Brandenburškog 1523. godine. Kada su građani napokon dobili natrag svoju Vijećnicu koju im je još 1527. bespravno oduzeo Pavao Kečkeš, ubrzo su donijeli odluku o njezinu uređenju. Tijekom 1588. i 1589. godine pokrenuti su veliki građevinski radovi u svrhu pregradnje postojeće kamene zgrade Vijećnice nakon koje ona dobiva renesansno obilježje²⁹. Radove je isprva nadgledao Juraj Flajšman, a zatim Giovanni dell' Alio, brat Dominika dell' Allija koji je u međuvremenu postao građanin Varaždina. Iz brojnih kupoprodajnih ugovora, parnica i oporuka, koji su sačuvani u gradskom zapisniku tijekom druge polovice 16. stoljeća, možemo vidjeti da je velik broj kuća unutar grada bio od kamene građe (*domus lapidea*), dok se drvene kuće (*domus lingneam*) malo rjeđe spominju. Osobito se to odnosi na središnji gradski trg na kojemu su kuće imali najugledniji stanovnici (ondje su svoje kamene kuće u 16. stoljeću imali i Ivan Pergošić te Blaž Škrinjarić). Osim uređenja Vijećnice, jačanju uloge središnjeg trga osobito je u 16. stoljeću pridonijela odluka da se žito, koje je bilo iznimno važno za trgovačku razmjenu, više ne smije prodavati u predgrađima, nego samo na glavnom trgu (*in forum teatrale et commune in civitatem*). Tako je središnji gradski trg postao i središnja točka žitne trgovine³⁰. O razvijenosti žitne trgovine u Varaždinu govori i činjenica da su za potrebe te trgovine razvijene posebne varaždinske žitne mjere koje su se u vojnim nabavama koristile i tijekom cijelog 17. stoljeća (*Herkov, 1969.;* 303).

²⁶ Protocolla Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Varasdini, svezak I.: 1587. - 1589. (uredili Josip Barbarić, Ivan Kolander i Adolf Wissert), Historijski arhiv Varaždin, 1990., dokument 307, str. 296 - 297.

²⁷ Protocolla Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Varasdini, svezak I.: 1587. - 1589. (uredili Josip Barbarić, Ivan Kolander i Adolf Wissert), Historijski arhiv Varaždin, 1990., dokument 138/1, str. 169.

²⁸ Protocolla Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Varasdini, svezak I.: 1587. - 1589. (uredili Josip Barbarić, Ivan Kolander i Adolf Wissert), Historijski arhiv Varaždin, 1990., dokument 367, str. 356.

²⁹ Protocolla Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Varasdini, svezak I.: 1587. - 1589. (uredili Josip Barbarić, Ivan Kolander i Adolf Wissert), Historijski arhiv Varaždin, 1990., dokument 17, str. 71.

³⁰ Protocolla Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Varasdini, svezak I.: 1587. - 1589. (uredili Josip Barbarić, Ivan Kolander i Adolf Wissert), Historijski arhiv Varaždin, 1990., dokument 123, str. 160.

Usprkos osmanskoj opasnosti, Varaždin se i tijekom 16. stoljeća razvijao i izvan gradskih bedema, ali ta naselja tijekom prve polovice 16. stoljeća bilježe kontinuirano smanjenje broja kuća sve do druge polovice 16. stoljeća kada počinje njihova ponovna revitalizacija. Najstariji popis varaždinskih predgrađa sadrži već spominjani popis varaždinskih kuća iz 1520., a drugi potječe iz 1566. godine. Usporedba ta dva popisa najbolje ocrtava što se tijekom prve polovice 16. stoljeća događalo u varaždinskim predgrađima. Najveće predgrađe u to je vrijeme bio Milički konec (danas Braće Radića) u kojemu su 1520. godine zabilježene čak 73 kuće, a 1566. samo deset kuća. Drugo predgrađe po veličini 1520. godine činila je *Platea Regalis*, odnosno Dugi konec (Zagrebačka cesta) s 55 kuća, 1566. je spalo na 30 kuća. Slijedi predgrađe *Platea Sancti Viti* koje se razvijalo duž ceste prema Biškupcu (danas Ulica Tome Blažeka i Ulica Jurja Križanića) s 38 kuća, koja je zatim smanjeno na 30 kuća. Sjeverna varaždinska predgrađa bila su malo manja: Dravički konec (današnja Kukuljevićeva) 1520. godine imao je 24 kuće, a 1566. godine tek 15 kuća, Brodovski konec imao je 1520. godine 31 kuću, a 1566. godine 28 kuća, Ciglenski konec pao je s 30 kuća na 15, a predgrađe Podklečan istočno od grada (Ulice kralja Petra Krešimira) koje je 1520. imalo samo sedam kuća, 1566. posve je nestalo. Sljedeći popis predgrađa sadrži jedan gradski spis od 29. kolovoza 1588. s popisom želira i naznačenim mjestom stanovanja, koji su donosili kamen za gradnju Vijećnice³¹. Među varaždinskim predgrađima tada nalazimo Varaždince iz Dugog konca, odnosno *Platea Regalis*, zatim Ciglenice, Dravčkog i Brodovskog konca, uz koje se spominju i neubicirani lokaliteti Rogoznica i *Platea S. Wolfgangi*. U nastavku Slopanca sjeverozapadno od grada spominju se Novaki, a zapadno od bedema i dalje se razvija Milički konec. Istočno od bedema i sada nalazimo Poklečane, nešto južnije od njih *Platea Czagrovec* (kod današnje Prešernove ulice), a oko crkve Sv. Vida i dalje se spominje predgrađe *Platea Sancti Viti*. Dakle, ne samo da su se tijekom prijelomnog razdoblja 16. stoljeća održala gotovo sva varaždinska predgrađa, nego su evidentno nastajala i neka nova. Na žalost, spomenuti dokument ne donosi podatke o broju kuća, ali s obzirom na trend općeg porasta broja stanovnika koji Varaždin bilježi tijekom druge polovice 16. stoljeća, možemo pretpostaviti da su i varaždinska predgrađa ušla u razdoblje značajnije revitalizacije. Nadalje, iz navedenog položaja i prostornog rasporeda varaždinskih predgrađa možemo zaključiti da se najveći dio njih i u 16. stoljeću razvija duž triju starih cesta između kojih je nastalo prvobitno varaždinsko naselje, što govori u prilog srednjovjekovnog kontinuiteta tih predgrađa, odnosno o njihovu neometanom razvoju i nakon što ih je od grada odvojio gradski bedem. Suprotno tome, istočna predgrađa okrenuta prema Vojnoj granici, odnosno osmanskom teritoriju, zbog najveće izloženosti mogućim ratnim operacijama razvijala su se najsporije. Iako izvan gradskih zidina, od 1588. godine većina spomenutih predgrađa dobiva utvrđene stražarnice pa tako postaju svojevrsna predstraža Varaždina³².

Iz svega navedenog možemo zaključiti da je Varaždin nakon krize koja ga je zahvatila krajem 15. i tijekom prve polovice 16. stoljeća, u drugoj polovici 16. stoljeća nastavio svoj prostorni, demografski i gospodarski rast. Uspostavom Slavonske vojne granice, a osobito od premještanja njezina središta u Varaždin, centralne funkcije grada znatno su ojačale. Naime, iako su vojne funkcije osnovni razvojni čimbenik Varaždina toga doba, geopolitička situacija u kojoj su zbog osmanske uprave nad Slavonijom svi trgovački i prometni pravci bili preusmjereni prema ostatku Hrvatske, dodatno su pogodovali razvoju Varaždina. Jačanje centraliteta Varaždina u 16. stoljeću ogledalo se i u jačanju njegovih upravnih funkcija, izraženom u povećanju teritorija Varaždinske

³¹ Protocolla Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Varasдини, svezak I.: 1587. - 1589. (uredili Josip Barbarić, Ivan Kolander i Adolf Wissert), Historijski arhiv Varaždin, 1990., dokument 459, str. 415 - 416.

³² Protocolla Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Varasдини, svezak I.: 1587. - 1589. (uredili Josip Barbarić, Ivan Kolander i Adolf Wissert), Historijski arhiv Varaždin, 1990., dokument 69, str. 123 i dokument 77, str. 126 - 127.

županije koja tada zahvaća i velik dio današnje Krapinsko-zagorske županije, kao i u proširenu teritorija varaždinskog arhidakonata³³. Kao rezultat sve snažnijih trgovačkih funkcija Varaždina koji se našao na križištu putova prema Beču i Budimu, ovdje se, kao što smo već spomenuli, 1498. nalazio i tridesetnički ured. Daljnji poticaj varaždinska je trgovina dobila 1618. godine privilegijem kralja Matije II. koji je nametnuo obvezu svim trgovcima koji uvoze robu u Hrvatsku ili je iz nje izvoze da na nekoliko dana robu moraju izložiti na prodaju u Varaždinu³⁴. Takav je privilegij, osim Varaždina, imao samo Gradec, pa je ta obveza predstavljala veliko priznanje Varaždinu kao jednom od najvažnijih hrvatskih trgovačkih središta (*Budak, 1992.; 36*). O trgovačkim funkcijama Varaždina u 16. stoljeću možda najbolje govori podatak da se više od 60 posto trgovine između Italije i Ugarske odvijalo upravo preko varaždinske tridesetnice (*Pickl, 1971.; 175 - 176*). Tako živ trgovački promet poticao je razvoj sajmišnih funkcija čiji je značaj odavno znatno prerastao granice Varaždinske županije. Uz postojeće dnevne i tjedne sajmove te godišnji Jakobovski sajam, početkom 16. stoljeća spominje se i Šimunski sajam (*festum Simonis*) koji se održavao u nedjelju prije Svih svetih, a od oko 1550. godine i Ivanjski sajam 24. lipnja te sajam na Đurđevo. O širokom gravitacijskom utjecaju varaždinske trgovine vrlo slikovito svjedoči sudski zapisnik iz 1509. godine u kojemu se kao svjedoci jednog ubojstva, koje se dogodilo na Šimunskom sajmu, navodi 20-ak trgovaca i kupaca koji su se u tom trenu zatekli na sajmu. Prema popisu tih svjedoka razvidno je da oni dolaze iz čak 12-ak različitih mjesta iz okolice Varaždina, Koprivnice, Križevaca, ali i Ptuja, Maribora, Radkersburga i Szegedina, što jasno potvrđuje da je Varaždin bio važno trgovište ne samo za sjeverozapadnu Hrvatsku, nego i za rubne regije Štajerske i južne Ugarske³⁵. Razvoj trgovine te osobito obrta potaknula je i razmjerno brojna vojna posada koja je stanovala u gradu i okolici, a opskrbljivala se u gradu. U posljednjim desetljećima 16. stoljeća u gradskim protokolima u raznim sudskim i drugim predmetima spominje se čak 300 različitih obrtnika, među kojima i 52 krojača, 50 postolara, 45 mesara, 30 kovača, 25 krznara, 23 brijača, 15 tkalaca, 14 bravara, devet remenra, osam zlatara, sedam klobučara, šest tesara, pet lončara, pet uzdara, pet kožara, četiri politora, četiri kopčara, tri kolara, tri sedlara, tri kupalištara, dva srebrnara, dva stolara, dva staklara, dva gumbara te po jedan tokar, sitar, lular, kositarar, kožar i i iglar te još 14 trgovaca, 12 mlinara, osam svećenika, sedam služavki i slugu, pet cestara, četiri kuhara te po jedan pastir, ribar, piljar i trubač (*Ilijanić, Kapustić, 1983.; 186*). Pritom valja uzeti u obzir da su to samo oni koje zbog raznih odredbi i sporova spominju gradski zapisnici, a ukupni broj obrtnika i trgovaca sasvim je sigurno bio znatno veći. Porast uloge obrta odrazio se u stvaranju cehovskih organizacija. Varaždinski su obrtnici već u 15. stoljeću bilo organizirani u bratovštine, a od sredine 16. stoljeća u cehove. Tada je osnovan mesarski ceh čiji su zapisnici sačuvani od 1589.³⁶ godine, a još 1557. potvrđen je ceh kirurga, brijača i kupalištara. Iste su godine potvrđena i pravila krznarskog, a 1561. i tkalačkog ceha. Nadalje, od 1569. spominju se krojački, a od 1589. i lončarski ceh (*Filić, 1968.; 22 - 82*).

Tijekom 16. stoljeća Varaždin razvija i neke nove gradske funkcije vezane uz razvoj humanizma i renesanse pa osim trgovačkog, obrtnog i vojnog, postaje i jedno od najvažnijih kulturnih središta Hrvatske. Nositelji kulturnog razvoja isprva su bili varaždinski plemići, a zatim domi-

³³ Godine 1501. Varaždinskom arhidakonatu pripadali su i Sv. Klement u Kelemenu, Sv. Elizabeta u Jalžabetu, Blažena Djevica Marija u Poljanama, Sv. Martin u Martijancu te Sv. Križ u Slanju, koji su u popisu župa iz 1334. godine uvršteni u Komarnički arhidakonat (*Buturac, 1984.; 104*).

³⁴ Državni arhiv u Varaždinu, Poglavarstvo Slobodnog i kraljevskog grada Varaždina, Radikalni arhiv, 177/25.

³⁵ Monumenta historica liberae ac regiae civitatis Varasdini, svezak I.: 1209. - 1526., (uredio Zlatko Tanodi), Varaždin, 1942., dokument 200, str. 266 - 267.

³⁶ Usp. Filić, Krešimir (1968.): Varaždinski mesarski ceh: zapisnici ceha od godine 1589. do uključivo godine 1708. Kulturno-prosvjetno vijeće općine Varaždin.

nantnu ulogu u stvaranju pisane i materijalne kulture preuzimaju građani, poglavito pod pojačanim utjecajima protestantizma³⁷. U razvoju kulturnih funkcija grada osobito su važnu ulogu imali utjecaji humanističkih središta poput Padove i Beča, što su ih u Varaždin donosili domaći studenti ili strani trgovci koji su u gradu našli privremeno ili stalno mjesto stanovanja (*Budak, 1994.; 126*). Jedan od temeljnih poticaja razvoju građanske kulture Varaždinu je davalo školstvo. O počecima varaždinskog školstva malo je toga poznato. Iako prvi spomen učitelja nalazimo tek u spominjanom popisu stanovnika iz 1520. godine, s obzirom na analogiju s drugim gradskim središtima toga doba, može se smatrati da je svojevrsna župna škola mogla postojati već krajem 14. stoljeća. U 16. stoljeću varaždinska škola ima svoje posjede i kolone, a kao stalni učitelji spominju se Nikola Kolarić zvan Cena, Gabrijel Pridojević - sin Stjepana Pridojevića poštara, te Blaž Drakšić koji je 1588. postao i upravitelj škole (*Rector scholae*)³⁸. Od kraja 15. stoljeća Varaždin ci počinju odlaziti na studij na europska sveučilišta, osobito u Beč gdje u razdoblju od 1455. do 1566. nalazimo 19 varaždinskih studenata (*Budak, 1994.; 128*). Jezgru intelektualne elite građanstva činili su literati, uglavnom gradski pisari, suci te poneki župnik. U njihovim se osobama sjedinjavala djelatnost grada kao kulturnog središta s njegovom administrativnom i vjerskom ulogom. U tom su smislu osobitu ulogu u razvoju varaždinske kulture 16. stoljeća imali Ivan Pergošić (? - 1592.), autor prve tiskane knjige na kajkavskom jeziku (1574.), pisac Blaž Škrinjarić te Antun Vramec (1538. - 1587.) koji je, boraveći tri godine u Varaždinu kao župnik, napisao djelo »Postile« (1586.), prvu knjigu tiskanu u Varaždinu (*Putanec, 1983.; 333, Jembrih, 1983.; 349*)³⁹. Visoku razinu komunalne organizacije grada te razmjerno visok kulturni i obrazovni stupanj tadašnjih Varaždinaca potvrđuje i uvid u gradske zapisnike 16. stoljeća u kojima nalazimo imena čak 33 literata te više prokuratora i asesora čijim su se uslugama prema potrebi služili građani Varaždina.

Konačno, snažan gospodarski i demografski rast koji je Varaždin doživio tijekom druge polovice 16. stoljeća odrazio se i na njegovoj političkoj moći. U gradu je živjelo sve više plemićkih obitelji, ali i brojnih stranaca. Politički značaj Varaždina u tadašnjem političkom životu Hrvatske odrazio se ne samo u brojnim banskim instalacijama, nego i u činjenici da su se zasjedanja Hrvatskog sabora nerijetko održavala upravo u Varaždinu⁴⁰. Nadalje, Varaždin je imao i svoje zastupnike u Hrvatskom saboru te svoje nuncije u Hrvatsko-ugarskom saboru⁴¹. Sabori koji su se povremeno održavali u Varaždinu nisu znatnije utjecali na jačanje njegovih administrativnih funkcija, ali su pridonijeli ugledu i utjecaju grada kao važnog političkog i kulturnog središta Hrvatske.

³⁷ Krajem 16. stoljeća Varaždin postaje jak centar protestantizma. Kratko je vrijeme u Nedelišću djelovala protestantska tiskara, a 1586. poznati tiskar Manlius u Varaždinu tiska djela Vramca, Pergošića i Škrinjarića, pisana u protestantskom duhu. Godine 1606. grad su zahvatili politički i vjerski sukobi koji su rezultirali svrgavanjem cijeloga gradskog magistrata pod optužbama za protestantizam. Svrgnuti magistrat na vlast je uspjela vratiti tek 1607. posebna kraljevska komisija. Zbog jačanja protestantizma u Varaždinu Hrvatski je sabor 1613. tražio smjenu cijeloga gradskog magistrata. Usp. Hrvatski saborski spisi (uredio Ferdo Šišić), Zagreb, 1915., sv. II., str. 114. Istodobno s protestantizmom, pod utjecajem domaćeg plemstva u gradu je jačao i protureformatorski pokret koji će pokrenuti inicijativu za dovođenje isusovaca u Varaždin.

³⁸ *Protocolla Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Varasdini*, svezak I.: 1587. - 1589. (uredili Josip Barbarić, Ivan Kolander i Adolf Wissert), Historijski arhiv Varaždin, 1990., dokument, 81, str. 128.

³⁹ Opširnije o tiskarstvu usp. Lončarić, Magdalena (2007.): Tiskarstvo u Varaždinu 1586. - 1946. Gradski muzej Varaždin.

⁴⁰ Za popis održanih zajedanja Hrvatskog sabora u Varaždinu usp. Lončarić, Vid (1994.): Hrvatski sabori u Varaždinu (1526. - 1848.). *Radovi* Zavoda za znanstveni rad HAZU u Varaždinu, br. 6 - 7, str. 147 - 159.

⁴¹ Dokumentirani su izbori Mije Zeršića i Marka Serafinera u Hrvatski sabor 1593., a Ivana Pergošića i Franje Svršića kao izaslanika grada na Hrvatsko-ugarskom saboru 1588. godine. Usp. *Protocolla Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Varasdini*, svezak I.: 1587. - 1589. (uredili Josip Barbarić, Ivan Kolander i Adolf Wissert), Historijski arhiv Varaždin, 1990., dokument 51, str. 111.

POPIS LITERATURE

- Adamček, Josip (1980.): Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII. stoljeća. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- Adamček, Adam (1983.): Sukobi grada Varaždina i varaždinske vlastele u XVI. i XVII. stoljeću. Varaždinski zbornik 1181. - 1981., JAZU i Skupština općine Varaždin, Varaždin, 1983., str. 233 - 244.
- Budak, Neven (1994.): Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku. Nakladna kuća «Dr. Feletar», Koprivnica.
- Buturac, Josip (1984.): Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine. Starine, JAZU, knj. 59., str. 43 - 110.
- Feletar, Dragutin (2003.): Cehovi i bratovštine u Podravini krajem srednjega i početkom novoga vijeka. Podravina, br. 3, str. 173 - 194.
- Filić, Krešimir (1968.): Varaždinski mesarski ceh: zapisnici ceha od godine 1589. do uključivo godine 1708. Kulturno-prosvjetno vijeće općine Varaždin.
- Herkov, Zlatko (1969.): Stare varaždinske mjere. Ljetopis JAZU, knjiga 73., Zagreb, str. 295 - 331.
- Ilijanić, Mira (1981.): Der Baumeister Domenico de Lallo und sein Kreis an der Windischen Grenze. Poglavlje u knjizi: Siedlung Macht und Wirtschaft. Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag (uredio Gerhard Pferschy), Graz, str. 369 - 379.
- Ilijanić, Mira i Kapustić, Slavko (1983.): Prilog istraživanju stanovništva i urbanog razvoja Varaždina do zaključno 16. stoljeća. Varaždinski zbornik 1181. - 1981., JAZU i Skupština općine Varaždin, Varaždin, str. 169 - 190.
- Ilijanić, Mira (1999.): Urbanizam, graditeljstvo, kultura. Grad Varaždin i Gradski muzej Varaždin.
- Jembrih, Alojz (1983.): Prva knjiga tiskana u Varaždinu na hrvatskom jeziku kajkavske osnovice (1586.). Varaždinski zbornik 1181. - 1981., JAZU i Skupština općine Varaždin, Varaždin, str. 349 - 358.
- Kaser, Karl (1997.): Slobodni seljak i vojnik, knj. I.: Rana krajiška društva (1545. - 1754.), knj. II.: Povojačeno društvo (1754. - 1881.), Naprijed, Zagreb.
- Krčelić, Adam Baltazar (1994.): Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabienensis / studio, labore, ac impensis Balthasaris Adami Kercselich de Corbavia. Zagreb. Institut za suvremenu povijest, sv. I.
- Krivošić, Stjepan (1981.): Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine 19. stoljeća. JAZU, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 19., Zagreb.
- Kruhek, M. (1995.): Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća. Institut za suvremenu povijest, Zagreb.
- Lončarić, Magdalena (2007.): Tiskarstvo u Varaždinu 1586. - 1946. Gradski muzej Varaždin.
- Lončarić, Vid (1994.): Hrvatski sabori u Varaždinu (1526. - 1848.). *Radovi* Zavoda za znanstveni rad HAZU u Varaždinu, br. 6 - 7, str. 147 - 159.
- Pavličević, Dragutin (2002.): Opće političke i vojne prilike u Podravini (1527. - 1765.). *Podravina*, časopis za multidisciplinarna istraživanja br. 1, Koprivnica, str. 83 - 98.
- Pickl, Othmar (1971.): Dreissigst im Windischland, poglavlje u: Lebensraum der Grenze, Graz.
- Putanec, Valent (1983.): Kajkavski pisac Ivan Pergošić kao Varaždinac. Varaždinski zbornik 1181. - 1981., JAZU i Skupština općine Varaždin, Varaždin, str. 333 - 338.
- Srkulj, Stjepan i Lučić, Josip (1996.): Hrvatska povijest u dvadeset pet karata. «A. G. Matoš», Zagreb.
- Težak, Spomenka; Klemm Miroslav i Šimek Marina (2008.): Iz srednjega u novi vijek: varaždinski stari grad i projekt bastion. Gradski muzej Varaždin.

ZBIRKE ARHIVSKIH ISPRAVA CITIRANIH U RADU

- Hrvatski saborski spisi = Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (uredio Ferdo Šišić), Zagreb, sv. II., 1915.
- Hrvatski saborski spisi = Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (uredio Ferdo Šišić), Zagreb, sv. III., 1916.
- Monumenta Habsburgica Regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae = Habsburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (uredio Emilij Laszowski). Sv. II. Zagreb, 1916.
- Monumenta Habsburgica Regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae = Habsburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (uredio Emilij Laszowski). Sv. III. Zagreb, 1917.

Monumenta historica liberae regiae civitatis Varasdini = Poviestni spomenici Slobodnoga i kraljevskoga grada Varaždina, svezak I.: 1209. - 1526. (uredio Zlatko Tanodi). Varaždin, 1942.

Protocolla Magistratus Liberae et Regiae Civitatis Varasdini = Zapisnici Poglavarstva grada Varaždina, svezak I.: 1587. - 1589. (uredili Josip Barbarić, Ivan Kolander i Adolf Wissert), Historijski arhiv Varaždin, 1990.

SUMMARY

Based on archival sources such as minutes of the town council and cartographic sources, author analyzing urban development of town of Varaždin as well as its central functions which town had during 16th century, as a one of the most important towns of Croatia. In this paper we are representing almost unknown plan of Varaždin made by Daniel Specklin at 1578 which show as town of Varaždin with its feudal fortification just after its modernization into a renaissance wasserburg.